

NEGENENVEERTIG HAARLEMSE MIRJAMS. OVER HET AANDEEL VAN VROUWEN IN DE MOEILIKHEDEN RONDOM DE LUTHERSE PREDIKANT CONRAD VIETOR^{*}

(*Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 67 (1987), 1-14)

Het is moeilijk een beeld te vormen van de plaats die vrouwen in de vroeg-moderne tijd in de kerken innamen. Dit geldt vooral voor de protestantse kerken, die geen organisaties van vrouwen kenden zoals begijnen of religieuzen. Op een enkeling als Anna Maria van Schuurman na gingen protestantse vrouwen op in de gemeente, zonder veel sporen na te laten. Kerkelijke archieven, de nalatenschap van kerkelijke bestuursorganen, bevatten door mannen geschreven verslagen van zaken waarover door mannen werd beslist. Als vrouwen daarin al een rol speelden, was dat meestal een passieve, zoals wanneer zij voor de kerkeraad geroepen werden in het kader van de kerkelijke tucht. Gegevens over een actievere rol van vrouwen in het gemeentelven van hun kerk zijn schaars, zodat het aannemelijk lijkt dat zij, gehoorzaam aan de voorschriften van de apostel, in de gemeente gezwezen hebben.

In de twisten rondom de Haarlemse lutherse predikant Conrad Vietor speelden vrouwen een in het licht van de voorgaande opmerkingen opvallend grote rol. Bij twee gelegenheden zijn groepen vrouwen onder de medespelers van het kerkpolitieke spel te vinden. In 1618 nam een aantal vrouwen aanstoot aan bepaalde uitspraken van de predikant. Dit was voor de kerkeraad een van de redenen om over de predikant te klagen. In 1620 onderschreven negenenveertig vrouwen een rekest in verband met de herbenoeming van Vietor. Deze actieve rol van vrouwen in kerkelijke aangelegenheden lijkt op zich weinig tegenstand ontmoet te hebben en de vraag rijst hoe dit zich laat rijmen met de traditionele voorschriften over de plaats van de vrouw in de gemeente.

Allereerst iets over de twisten rondom Conrad Vietor.¹ Vietor deed op 1 mei 1617 zijn intrede in de lutherse gemeente van Haarlem. Moeilijkheden lieten niet lang op zich wachten: al aan het eind van die meimaand kwam een verbitterde vete tussen twee ouderlingen tot uitbarsting. Jan Janszoon van Warendorp, bontwerker van zijn beroep, betichtte zijn mede-ouderling, de garentwijnder Hans de Visscher, van onzorgvuldig beheer van de financiën van de gemeente. De Visscher noemde daarop Jan Janszoon minachtend een 'jonge lekker', en herinnerde hem eraan dat de gemeente bij zijn trouwen zijn hoed had moeten betalen, omdat hij zelf het geld niet had gehad.

^{*} Bewerking van een lezing gehouden bij de viering van het 17e lustrum van het Kerkhistorisch Werkgezelschap SSS. Met dank aan dr P. Estié en dr J. W. van Henten voor hun kritisch commentaar.

¹ Cf. J. Loosjes, *Naamlijst van predikanten, hoogleraren en proponenten der luthersche kerk in Nederland*, Den Haag 1925.

Het conflict tussen de twee kon niet worden bijgelegd en breidde zich in de volgende maanden uit, doordat beide partijen aanhangers om zich heen verzamelden. De nieuwe predikant heeft wellicht partij gekozen voor Jan Janszoon.² Ondanks een verzoening in september 1617 braken keer op keer nieuwe twisten uit, waarbij telkens dezelfde partijen tegenover elkaar stonden. Uit de beschikbare gegevens blijkt dat de groep van Hans de Visscher, die aangeduid wordt als ‘de acht mannen’, bestond uit ouderlingen, oud-ouderlingen en diakenen, aangevuld met een aantal vooraanstaande gemeenteleden.³ Tegenover zich vonden zij Hans Dressyngher van Neurenberg en Jan Jansz. van Warendorp, die in de voorafgaande jaren eveneens het ambt van ouderling bekleed hadden. Ondanks het geringe aanzien dat Jan Jansz., gezien het bovenstaande, bij zijn collega's genoot, blijken deze twee mannen doorgaans de predikant en een groot deel van de gemeente achter zich te hebben.

De dieperliggende oorzaak van de conflicten moet gezocht worden in de in die tijd veranderende organisatie van de lutherse kerken in de Republiek. De kerkelijke organisatie was voor de Nederlandse lutherse gemeenten enigszins problematisch. De traditionele lutherse vorm, waarbij de wereldlijke overheid het patronaat over de kerk uitoefent, was in de Republiek uitgesloten. De lutheranen waren een getolereerde kerk, en konden geen openlijke steun van de stadsmagistraat verwachten. Luther zelf had zich afkerig getoond van kerkvorming zonder de instemming van de wereldlijke overheid. Slechts na ampele discussie kwamen de lutheranen tot de vorming van zogenaamde huiskerken, dat wil zeggen zelfstandige gemeenten zonder band met de plaatselijke overheid. Dergelijke huiskerken ontstonden in de eerste helft van de jaren zeventig van de zestiende eeuw in Aken en Keulen. Zij werden grotendeels gevormd door Antwerpse vluchtelingen. Toen in 1576 de ballingen konden terugkeren ontstond ook in Antwerpen een huiskerk, die spoedig daarna door de overheid erkend werd.⁴ De Noordnederlandse lutherse gemeenten, die door de overheid getolereerd werden, modelleerden zich op de huiskerken.

² Brieven van J. Pompe aan P. Meesterman 30 mei 1617; Jan Coninckhuijsen aan het Algemeen Consistorie 19 juli 1617; Vietor aan Meesterman 28 juli 1617; Jan Janszoon aan Meesterman 3 aug. 1617; id. 4 sept. 1617; de ‘acht mannen’ aan het Algemeen Consistorie 7 sept. 1617; Hans de Visscher aan het Algemeen Consistorie 26 sept. 1617; verslag over de beëindiging van het conflict, ongedateerd [eind sept. 1617]. Al deze stukken in GA Amsterdam, archief van de kerkeraad van de lutherse gemeente van Amsterdam (arch. nr 213), inv. nr. 166: ingekomen brieven uit Haarlem. Tenzij anders aangegeven zijn de hier geciteerde brieven en andere stukken uit deze zelfde bundel afkomstig.

³ Van de Haarlemse lutherse gemeente is over deze periode geen archief bewaard gebleven. Uit het feit dat bepaalde personen namens de Haarlemse gemeente brieven ondertekenden is afgeleid dat zij in de gemeente een ambt bekleedden, van slechts een enkeling wordt ouderling- of diakenschap expliciet vermeld. De groep van de ‘acht mannen’ was niet constant van samenstelling. Genoemd worden 1: Hans de Visscher; 2: Jan Coninckhuijsen; 3: Jan Evertsz. van Boeckel (brouwersknecht); 4: Reynier van Hoogkerken; 5: Jan Siben (voorzanger, wever); 6: Herbert van Aep; 7: sr Andries Snelling (schilder); 8: Marcus Jacobsz. alias Paschasius (verver); 9: Hendrick Jansz. (linnenwever); 10: Volckert Reyniersz. (droogscheerder); 11: Gerrit Jansz.; 12: Jan Jacobsz van der Meulen (metselaar). Het eerste optreden van een achttal malcontenten vond plaats op 19 juli 1617, toen nrs 2 t/m 10 tegenover de Amsterdamse kerkeraad Hans de Visscher verdedigden tegenover Jan Jansz. Zij noemden zich toen ‘Contraremonstranten’. Op 8 maart 1618 bestonden de ‘acht mannen’ uit 1, 2, 3, 4, 6, 9, 10 en 11. Vanaf halverwege 1619 zijn de ‘acht mannen’ constant 1, 3, 4, 5, 6, 9, 10 en 12. Marcus Jacobsz (8) had inmiddels de kant van Vietor gekozen.

⁴ J.W. Pont, *Geschiedenis van het lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Haarlem 1911, 338, 398.

In de eerste decennia van het bestaan van de gemeenten konden de predikanten nog geen leidende rol van betekenis spelen. De meeste gemeenten, met uitzondering van de Amsterdamse, die vele vermogende leden telde, waren in die eerste jaren klein en arm, zodat het benoemen van een predikant op financiële moeilijkheden stuitte. Haarlem kreeg pas in 1604 haar eerste vaste predikant, maar moest die delen met Leiden en Den Haag. Zijn opvolger werd met steun van de Amsterdamse gemeente betaald.⁵ In deze omstandigheden was de gemeente in hoge mate afhankelijk van een klein aantal vooraanstaande en welgestelde leden.

Een voorbeeld in de Haarlemse gemeente is de koopman Jan Pompe. Pompe trad herhaaldelijk uit naam van de gemeente op en onderhield het contact met de Amsterdamse gemeente. Toen de gemeente in 1613 een huis kocht om dat als kerk te gebruiken, werd de koopakte op zijn naam gesteld. Hij werd in 1617 door de Haarlemse burgemeesters benoemd tot aalmoezenier van de algemene armenschaal, waar hij als lutheraan mede verantwoordelijk was voor de verzorging van de armen die geen lid van de gereformeerde kerk waren en die dus geen aanspraak op hulp van de diaconie konden maken.⁶ Deze benoeming pleit zowel voor zijn aanzien, ook buiten de lutherse kring, als voor zijn welstand, aangezien dergelijke ambten alleen werden toevertrouwd aan mensen van wie het onwaarschijnlijk werd geacht dat zij in de verleiding zouden komen de beheerde gelden in eigen zak te laten verdwijnen. Pompe trad een aantal malen op als ouderling, maar ook zonder dit ambt was hij een man van gewicht in de gemeente.

Elke gemeente was in bestuurlijk opzicht autonoom, maar de kleine lokale gemeenten waren voor hun voortbestaan vooral financieel afhankelijk van de Amsterdamse gemeente. De Amsterdamse gemeente vulde predikantstraktementen aan wanneer een gemeente zelf geen predikant kon onderhouden. Zij onderhield contacten met Duitsland en wierf onder Duitse steden en vorsten financiële steun voor de lutherse kerken in de Republiek. Bovendien kon zij dankzij deze goede contacten predikanten uit Duitsland aantrekken voor de Nederlandse gemeenten.

Vanuit deze centrale positie trachtte het Amsterdamse consistorie de lokale kerken op het gebied van liturgie en kerkorde tot een eenheid te maken. Op de algemene kerkvergadering van 1614 werd het Algemeen Consistorie opgericht, dat bestond uit drie predikanten en drie ouderlingen. Amsterdam werd vertegenwoordigd door een predikant en een ouderling, de overige vier mannen moesten door vier andere gemeenten afgevaardigd worden. Het Algemeen Consistorie kreeg als belangrijkste taken het aanstellen en ontslaan van predikanten en het beslechten van conflicten die in de plaatselijke gemeenten zelf niet opgelost konden worden.⁷

⁵ J.W. Pont, *a.w.*, 514; brief van Hans de Visscher aan het Amsterdams consistorie 3 jan. 1606.

⁶ Passim in de brieven die namens de Haarlemse gemeente naar Amsterdam gestuurd werden. Koopakte: G.H. Kurtz, 'De lutherse kerk te Haarlem', Haarlem Jaarboek 1963, 35; aalmoezenierschap brief van J. Pompe aan het Algemeen Consistorie 6 jan. 1617.

⁷ Pont, *a.w.*, 484-489, 527-536. De vorming van een synodaal verband wordt door hem niet als een apart probleem behandeld, hoewel dit toch minstens evenzeer afwijkt van het lutherse model als de huiskerk (cf. 329-346). Tegen deze afwijkende organisatievorm werd ook door de gemeente van Woerden geprotesteerd, *ibid.* 565-568. Pont zinspeelt slechts op de onderlinge band tussen de

De oprichting van het Algemeen Consistorie betekende het einde van de autonomie, die de gemeenten in hun status van huiskerk genoten hadden. De vorming van een centraal orgaan als het Algemeen Consistorie ontnam de leiders van de lokale gemeenten een groot deel van hun macht. Waarschijnlijk is de partij van de 'acht mannen' in Haarlem niet anders dan zo'n groep plaatselijke vooraanstaanden die zich in hun traditionele rechten bekort voelden, terwijl Jan Janszoon en Hans Dressyngher, die in 1616 en 1614 voor het eerst in functie traden, wellicht als ouderlingen 'nieuwe stijl' stonden voor een meer gecentraliseerde bestuursvorm, waarvoor zij zich ook telkens konden beroepen op het Algemeen Consistorie. Mogelijk speelden hierbij ook spanningen tussen Duitsers en Antwerpenaars een rol: de genoemde ouderlingen en Vietor waren van Duitse origine, terwijl tenminste één vertegenwoordiger van de tegenpartij uit Antwerpen afkomstig was.⁸

Doordat hij partij gekozen had in de twist tussen Jan Janszoon en Hans de Visscher had Conrad Vietor zich de 'acht mannen', de notabelen die tot nu toe de Haarlemse gemeente geleid hadden, tot tegenstanders gemaakt. In maart 1618 deden de 'acht mannen' een eerste poging hun predikant kwijt te raken. Zij beweerden dat hij een jaar tevoren slechts op proef aangenomen was, en wensten zijn contract op 1 mei niet te verlengen.⁹ Vietor bleef echter in functie, waarschijnlijk onder druk van het Algemeen Consistorie. Nog hetzelfde jaar kregen de ontevreden een nieuwe gelegenheid om zich van Conrad Vietor te ontdoen aangereikt. In december 1618 raakte deze namelijk verwickeld in een nieuw conflict. Aanleiding hiertoe was een echtelijke ruzie, waarbij de man zijn vrouw, na eerst door haar geslagen te zijn, teruggeslagen had. Het incident ging in Haarlem over de tong. Willem van Beeringen, een vooraanstaand gemeentelid en oud-ouderling, sprak schande van de hardhandigheid van de man. Hij vergeleek daarbij mannen die hun vrouwen sloegen met straatschenders.

Deze opvatting werd hem door de predikant, met wie hij daarvoor in een goede verstandhouding gestaan had, kwalijk genomen. Vietor beweerde dat uit de Schrift het goed recht van de man om zijn vrouw te slaan bewezen kon worden, en liet zich door Van Beeringen niet overtuigen van de verwerpelijkheid van het 'wivesmiten'. Op de door de ouderling aangedragen argumenten van een mennonitisch voorganger, die door hem geraadpleegd was, antwoordde hij spottend dat hij voor mennonieten zo bang was als voor een blaas vol bonen, een speelgoedwapen. Willem van Beeringen was daarop uit de kerkdiensten weggebleven. Behalve de ouderling had de predikant met zijn principiële houding ook een ander deel van zijn gemeente ontsticht: de

afzonderlijke gemeenten die al bestond door hun gemeenschappelijke wortels in de Antwerpse gemeente en in de vluchtelingenkerken. Door centralisatie en uniformering zou men deze bestaande band hebben willen versterken. Wellicht moet hier toch ook aan beïnvloeding door de organisatie van de nederlandse gereformeerde kerk gedacht worden. Cf. voor eerder voorbeeld van calvinistische invloed op een lutherse kerk P. Estié, *Het vluchtige bestaan van de eerste Nederlandse lutherse gemeente, Antwerpen 1566-1567*, Amsterdam 1986, 34-36

⁸ Andries Snelling wordt genoemd als koopman in het kohier van de contribuanten voor de lening van 400.000 gulden aan Philips II in Antwerpen, 1574. *Antwerpsch Archievenblad*, deel 22 (zj.), p. 237.

⁹ Brief van de 'acht mannen' aan het Algemeen Consistorie 8 maart 1618, cf. ook een brief van het Algemeen Consistorie aan Pompe 19 jan. 1618 en een brief van Hendrik Jans aan het Algemeen Consistorie 27 april 1620.

vrouwen. Ondanks het gezag van de bijbel was het slaan van vrouwen kennelijk iets dat een fatsoenlijke man in de Hollandse steden niet kon doen zonder zijn goede naam te verliezen, en hoefden fatsoenlijke vrouwen een dergelijke behandeling niet te accepteren.

De kerkeraad, bemand door leden van de factie van de ‘acht mannen’, koos partij tegen de predikant. Tegenover het Algemeen Consistorie, waarmee zij op gespannen voet stonden, legden zij omstandig de redenen van hun oppositie tegen de predikant uit. Zij betwistten hun predikant niet de juistheid van zijn exegese. Vietor had gelijk wanneer hij op grond van de bijbel stelde dat vrouwen hun mannen onderdanig moeten zijn, en dat de man het hoofd der vrouw is. In theorie had een man dus wel het recht terug te slaan als hij door zijn vrouw geslagen werd. Het gold echter als onbeschaafd dat recht in de praktijk te brengen. Een aantal vrouwen had dan ook aanstoot genomen aan Vietors verdediging van de man, en was daardoor van de predikant vervreemd. Verder vreesden zij dat de goede naam van de gemeente aangetast zou worden, wanneer onder de aanhangers van de andere confessies ruchtbaar werd dat hun predikant mannen toestond hun vrouwen te slaan.

De kerkeraad verdedigde dus tegen de predikant de vrouwen, en het respect waarop zij in de Hollandse verhoudingen aanspraak maakten. Bijbelse voorschriften werden als niet opportuun ter zijde geschoven. Hun consideratie voor het eergevoel van de vrouwen was natuurlijk mede ingegeven door hun eigen tegenzin tegen de predikant. Het Algemeen Consistorie kende deze achtergrond en voorzag de brief van de kerkeraad dan ook van het opschrift ‘Haerlemsche questien, van de acht mannen’.¹⁰ Aan de andere kant werden de gevoelens van de vrouwen kennelijk belangrijk genoeg geacht om tegenover het Algemeen Consistorie als argument te kunnen dienen. De uitspraak van het Consistorie, en de manier waarop de kwestie is afgedaan zijn niet bekend.

Wel is duidelijk dat de conflicten geen oplossing vonden en de gemeente ernstig dreigden te ontwrichten. In de zomer van 1619 werd na bemiddeling door het Algemeen Consistorie een afkoelingsperiode ingesteld. Vertegenwoordigers van de ‘acht mannen’ ondertekenden een contract, waarin bepaald werd dat Vietor, zonder dat zijn aanstelling in Haarlem verbroken zou worden, voor een half jaar naar Leiden zou gaan als tweede predikant naast de ziekelijke Crispinus Pflug. Haarlem zou zolang Herman Meissen als predikant krijgen. Na zes maanden zou men in Haarlem kunnen kiezen of men Vietor terug wilde of Meissen wilde behouden.¹¹ Aan het eind van dat halve jaar waren de ‘acht mannen’ vastbesloten Meissen te houden, die zonder opspraak of moeilijkheden in Haarlem gewerkt had. Maar Jan Janszoon van Warendorp en Hans Dressyngh van Neurenberg, die zich al eerder tegenstanders van de ‘acht mannen’ hadden betoond, mobiliseerden de ambteloze gemeenteleden. Tegen de zin van de zittende ambtsdragers in vroegen zij het Algemeen Consistorie in een

¹⁰ Verslag van ouderlingen en diakenen aan Meesterman, 18 dec. 1618.

¹¹ Contract 23 juli 1619.

rekest, dat door veertig mannen ondertekend was, om de terugkeer van Conrad Vietor.¹²

Niet alleen mannen bepleitten de terugkeer van de oude predikant. Twee weken later, op 16 april 1620, ontving het Algemeen Consistorie een petitie waaronder de namen van negenenveertig vrouwen stonden. Zij schreven van de mannen van hun partij gehoord te hebben hoe de onderhandelingen over deze zaak voor het Algemeen Consistorie gelopen waren, en hoe hun afgevaardigden Jan Janszoon en Hans Dressyngh te horen hadden gekregen dat de gemeente tot na Pasen geduld moest hebben. Zij waren nu bang door het Algemeen Consistorie voor een voldongen feit gesteld te worden. Zij drongen er bij het Consistorie op aan te bewerkstelligen dat zij Vietor zouden terugkrijgen, die hun wettig beroepen predikant was. Zijn wettige beroeping woog voor hen zwaarder dan het verzet dat tegen de predikant gerezen was, aangezien dit uitging van slechts acht of tien mensen.

In het slot van hun brief voerden de opstelsters twee argumenten aan om zich te verdedigen tegen de mogelijke tegenwerping dat vrouwen zich niet in de zaken van de gemeente mogen mengen. Ten eerste wezen zij op haar voorgangsters, vrouwen die zich op prijzenswaardige wijze wel met kerkzaken bemoeid hadden: Mirjam, de zuster van Mozes, de vier dochters van Philippus (Hand. 21: 9), Priscilla (Hand. 18: 24-28) en Judith. Ten tweede ontleenden zij aan het gegeven dat ieder voor zichzelf rekenschap zal moeten afleggen ook een persoonlijke verantwoordelijkheid voor het welzijn van hun gemeente.¹³

Dit tweede argument sluit aan bij de protestantse gedachte van het algemeen priesterschap der gelovigen, al werd deze gedachte in de zeventiende eeuw zelden gebruikt om een actieve rol van vrouwen in kerkpolitieke aangelegenheden te verdedigen. Calvijn lijkt echter in zijn *Institutie* heel dicht bij dit standpunt te komen. Hij plaatst daar het Paulijnse voorschrift dat de vrouwen in de gemeente moeten zwijgen onder de zaken waarin de christen vrij is naar eigen geweten te handelen.¹⁴

Uit het eerste argument van de Haarlemse vrouwen, het aanhalen van beroemde voorgangsters, blijkt niet zozeer bijbelse belezenheid, als wel bekendheid met het literaire genre van de vrouwenlof. Dit genre, dat teruggaat op Boccaccio's *De Claris*

¹² Rekest van 31 maart 1620, met begeleidende brief van Jan Janszoon en Hans Dressyngher van 3 april 1620; verslag over de toestand in Haarlem door Johan van Bateveld en Emmanuel van Baesrode, afgezanten van het Algemeen Consistorie 3 april 1620, G.A. Amsterdam, arch. 213, consistoriaal protocol, inv. nr. 14, p. 229.

¹³ Rekest van 16 april [1620] gaat als bijlage hierbij. Vietor is inderdaad teruggekomen in Haarlem, en heeft die gemeente bediend tot zijn dood op 8 maart 1657. De twist met de 'acht mannen' werd in jan. 1621 bijgelegd. Pont, *a.w.*, 322 noemt een gelijksoortig rekest uit Aken, van katholieke vrouwen die in 1580 protesteerden tegen de toelating van de protestanten in hun stad, cf. ook P. Warmbrunn, *Zwei Konfessionen in einer Stadt. Das Zusammenleben von Katholiken und Protestanten in den paritätischen Reichsstädten Augsburg, Biberach, Ravensberg und Dinkelsbühl 1548-1648*, Wiesbaden 1983, 84: in 1548 vroegen 3 à 400 vrouwen aan de magistraat van Augsburg om de predikanten die zich niet aan het Interim wilden onderwerpen niet uit de stad te bannen.

¹⁴ Jane Dempsey Douglass, 'Christian Freedom: What Calvin learned at the school of women', *Church History*, 53 (1984) 155-173.

Mulieribus en Christine de Pisan's *Cité des Dames*, bestaat uit collecties van vrouwenbiografieën en uit boeken waarin, aan de hand van deze biografieën, de gelijkwaardigheid of zelfs de superioriteit van vrouwen ten opzichte van mannen aangetoond wordt. De aangevoerde heldinnen zijn meestal bijbelse vrouwenfiguren, strijdbare, geleerde of bijzonder deugdzame vrouwen uit de klassieke oudheid, vroegchristelijke martelaressen, middeleeuwse vorstinnen en religieuzen, soms aangevuld met beroemde vrouwen uit een recenter verleden. In de zestiende eeuw beleefde het genre met name in humanistische kringen een grote bloei. Humanisten droegen werken van dit type op aan vorstinnen en andere mogelijke vrouwelijke maecenasen. Ook in pleidooien voor een betere opleiding voor vrouwen, van de hand van zowel mannelijke als vrouwelijke auteurs, werd dikwijls voor deze literaire vorm gekozen. Het genre was populair tot in de achttiende eeuw, en niet alleen in ontwikkelde kringen.¹⁵

Ook in de Nederlanden was de vrouwenlof bekend, getuige alleen al de vele afbeeldingen waarop Kenau Symons, die een belangrijke rol gespeeld zou hebben in de verdediging van Haarlem tijdens het beleg door de Spanjaarden (1572-1573), wordt voorgesteld als een Hollandse Judith compleet met een zwaard en het afgehakte hoofd van een Spaanse legeraanvoerder.¹⁶ Meestal wordt aangenomen dat de vrouwenlof alleen een literair genre geweest is, zonder veel maatschappelijke relevantie. De petitie van de Haarlemse lutheraansen maakt een nuancering van deze opvatting nodig. Het zou in dit licht interessant zijn te weten of bijbelse en andere toepasselijke vrouwenfiguren ook in preken als voorbeelden aan de gemeente werden voorgehouden. Intrigerend in dit verband is een brief van Bernhard Muyckens, een lutherse predikant die in de jaren 1604-1605 Haarlem, Leiden en Den Haag bediende. Hij klaagt in deze brief over de geringe medewerking die hij van een aantal mannen in zijn Leidse gemeente krijgt, en prijst daartegenover een Tanneken in den Gouden Huijff, die zich kennelijk eveneens actief met kerkzaken bemoeide, als een 'vrome suster en heldinne'.¹⁷ De laatste, weinig kerkelijke term lijkt ontleend aan de terminologie van de vrouwenlof.

Voor de beantwoording van de in het begin gestelde vraag naar de verhouding tussen een actief optreden van vrouwen in hun kerk en het traditionele voorschrift dat de vrouw in de gemeente moet zwijgen, kunnen nu een aantal antwoorden gegeven worden. Allereerst moet erop gewezen worden dat deze vrouwen hun stem slechts konden verheffen binnen het kader van de gerezen twisten, en alleen dankzij de zo

¹⁵ Een overzicht van de literatuur over vrouwen in de 15e en 16e eeuw, waaronder werken van het type vrouwenlof is te vinden in Ruth Kelso, *Doctrine of the lady in the Renaissance*, Urbana 1956. bibliografie p. 326-424; Zie verder Werner L. Gundersheimer, 'Bartolomeo Goggio: a feminist in Renaissance Ferrara', *Renaissance Quarterly*, 33 (1980) 175-200, Ian Maclean, *Woman Triumphant. Feminism in French literature 1610-1652*, Oxford 1977; Joan Kelly, 'Early feminist theory and the "Querelle des femmes", 1400-1789', *Signs*, 8 (1982) 4-28; voor het werk en de positie van vrouwelijke humanisten zie Lisa Jardine, "'O decus Italiae virgo", or the myth of the learned lady in the Renaissance", *Historical Journal* 28 (1985) 799-819; voor volksboeken van genoemd type G.D.J. Schotel, *Vaderlandsche volksboeken en volksprookjes, van de vroegste tijden tot het einde der achttiende eeuw*, Haarlem 1873-1874, II, 176-180.

¹⁶ Afbeeldingen b.v. in G.H. Kurtz, *Kenu Symonsdochter van Haarlem*, Assen 1956.

¹⁷ Brief van Bernhard Muyckens aan Geraert Verpoorten in Amsterdam, 25 sept [ca. 1604-1605].

ontstane buitengewone situatie. De twee facties binnen de Haarlemse lutherse gemeente hebben hun vrouwen als hulptroepen gebruikt in de strijd om de predikant, die in wezen een strijd was van de 'acht mannen' om het behoud van hun zeggenschap over het bestuur van de gemeente. De 'acht mannen', voerden de ontstichting van de vrouwen over Vietors verdediging van het 'wive-smitten', aan om de predikant, die de uiteindelijke autoriteit in kerkelijke aangelegenheden bij het Algemeen Consistorie zag, vervangen te krijgen. De partij van Jan Janszoon daarentegen liet, misschien als reactie op de zet van hun tegenpartij, hun vrouwen een rekest indienen voor het behoud van Vietor, waarbij het voornaamste argument zijn wettige beroeping was. Zij beriepen zich hiermee uiteindelijk op de kerkorde, voor de naleving waarvan het Algemeen Consistorie verantwoordelijk was.

De manier waarop de vrouwen in deze perikelen figureren zegt echter iets over hun eigen visie op hun plaats in de gemeente. Het gezag van bijbelse voorschriften over de onderwerping van de vrouw aan het gezag van de man werd met de mond beleden, maar was in de praktijk niet altijd doorslaggevend. In de discussies over het recht van een man om zijn vrouw te slaan bleek de vigerende burgerlijke fatsoensnorm, volgens welke vrouwen aanspraak maakten op respect voor hun persoon, ook van de kant van hun echtgenoot, zwaarder te wegen dan de schriftplaatsen die de predikant aanvoerde. Het zelfvertrouwen dat een dergelijke maatschappelijke norm bood, werd nog versterkt door de protestantse gedachte van de persoonlijke verantwoordelijkheid van een ieder voor zijn of haar zedelijk gedrag en door de voorbeelden van vrouwelijke morele- en daadkracht uit de vrouwenlof-literatuur. Mirjam, de dochters van Philippus, Priscilla en Judith waren even zovele voorbeelden van de toelaatbaarheid en zelfs van de lovenswaardigheid van het ingrijpen van vrouwen in kerkelijke zaken, wanneer de noodzaak zich voordeed.

Het is waarschijnlijk niet toevallig dat een dergelijke betrokkenheid van groepen vrouwen in een kerkelijke twist juist bij de lutheranen gevonden kan worden. De zojuist genoemde argumenten die een optreden van vrouwen konden ondersteunen, konden in principe door alle protestantse vrouwen in de Republiek gebruikt worden. In de gereformeerde kerk was de organisatie veel hechter en strakker dan dat voor de Nederlandse lutherse kerk in het begin van de zeventiende eeuw mogelijk was. Daar hebben zich waarschijnlijk veel minder situaties voorgedaan waarin vrouwen zich geroepen konden voelen om in een kerkelijke kwestie handelend op te treden. Überhaupt blijken in de kerkgeschiedenis zelfstandig optredende vrouwen vooral daar te vinden, waar de gezagsstructuur van de kerk zwak is: bijvoorbeeld in de allereerste christelijke gemeenten, in vervolgde kerken, in sekten en in de informele kringen van de opwekkingsbewegingen binnen de protestantse kerken aan het begin van de negentiende eeuw.¹⁸ Voor de vraag naar de rol van de vrouwen in de geschiedenis van de Nederlandse protestantse kerken lijken dan juist de getolereerde kerken een veelbelovend onderzoeksterrein.

¹⁸ Voorbeelden in de bundel *Women of Spirit. Female leadership in the jewish and christian traditions*, ed. Rosemary Ruether en Eleanor McLaughlin, New York 1979.

BIJLAGE

Brief van negenenveertig vrouwen uit de lutherse gemeente in Haarlem aan Johannes Bateveld, luthers predikant in Amsterdam, 16 april [1620]. Origineel. GA Amsterdam, archief 213, inv. nr. 166 (gedateerd \pm 1618).

In den name der Heyligen Dryvuldichhey, amen.

Wy hier onderschreven, ock mede erfgenamen der genade des levens, toeghedaen de Ouwsborgyze Konfessije in Haerlam, vorstaen hebben van de mannen onses deels dat de gesondene Hans van Norenburgh, ende Jan Jansen van Warendorp op dato den 9. tot Ulieder vorgaderynge sijn gecomperreert. Daer Ulieden haer gepast heeft te vrede te sijn tot na Pasen, hopen wy dat de stemmen in de weeke nae Passen sullen ghehoert worden, de wylle het alsoo na Meije is. Daerom wy oock mijsdesen pubijseren bydden ende vorsocken.

Dan soude Ulieder meijnnijge syn ons met woerden ut te stellen, unde mennen ons te paejen tot heer Henderijx int nieu huijs waere ende ons alsoo met ghewelt op den hals dryngen, soude voorwaer een saeke syn van quade konsyquensye, daer wy ende de onse souden moeten voor syn, ofte de gemente soude verloren gaen. Dat ware klagelyck. Om 8 ofte 10 menschen die moetwyllich ende onweten syn soude de gemente daer door verloren gaen. Daer moet Ulieden eedelen toesijen want het staet tegenwordych prykeleus. Want wy seggen allegaedere: wy wyllen ende sullen onsen eyghen prederker heer Koennadis sydus^a weder hebben ende geen andere, want hy ons belooft ende aengenomen predeker is. [Siet] daer om tot wat Ulieden doet ende set velder harten gerust, want wy een ongheruste Passen hebben sullen, als ick verstaen syn leven in de gemente niet geweest en is. Ulieden eedelen soude moghen segghen vrouwen en behoeren haer niet met de gemeente te moegen. Wy seggen daer teghen dat Myrijam, Mosijs suster, ende meer anderen vrouwen doen den tabbernaker des Heeren gestyght wijer, als ock int nyeue testament Filyppi 4 dochteren, ock Prijssilla Attorm 18 ende lest in Judick, ofte sy haer nergers mede moede. Daerom ist elck voor syn selven diens syele dat daer sondich sal sterven. Dattom 16 april

Lysbet Jans, Elsken Barens, Metken Pouvels, Aelken Gerrix, Katerinne Henderix, Katerinna Jans, Gerken Henderix, Trinken Boenders, Gesken Jakobs, Afken Govers, Aelken Warrenes, Grieken Jans, Engelken Pieters

Lisbet Jossen, Trynken Heynderix, Belken Gerrets, Hilgom Tonis, Gerreken Dersen, Maerreken Gerris, Vrouken Jacops, Anneken Louverens, Trynken Henderix, Ocke Henderix, Elckken Pieters, Nanneken Omme, Gerken Zuregaens,

Susanna Wyllems, Aelken Klas, Elcken Henderix, Trinken Henderix, Anneken Henderix, Berbeli Pieter, Alken Gerris, Aelken Rutten, Bellyken Pieter, Nelken Pouvels, Trinken Jans, Aelken (Jaspers), Anneken Omme, Phoenken (Barts).

Geadresseerd aan:

^a Bedoeld is waarschijnlijk *cito*, cf. het "syto, syto" op de adressering.

Eersamen diskreten Henderyck Wyllems, riemmaker op den Dam, om voort te bestellen aenden Eerwerdigen welgeleerden heer Johannes Batevelt, predikant tot Aemsterdam.

Loont den bode, syto, syto.

Bijgeschreven:

Uijt Harlem, van eenen hoop onverstandige vrou-personen.